महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

सनादिप्रत्ययविमर्शः

डा. वि. श्रीनिवासनारायणः*

उपक्रमः

लेखेऽस्मिन् प्रत्ययपदार्थं विवेचयितुमीहे। ततः परं शब्दशास्त्राभिप्रायेण मुनित्रयप्रामाण्येन च प्रत्ययपदार्थं विवर्णयिषामि। ततः परं सनादिप्रत्ययान् तद्विशेषाँश्च यथाशास्त्रं यथामति च विवेचयामि। तत्रादौ प्रत्ययः इति पदस्य व्युत्पत्तिमालोचयामः। प्रतीयते अर्थः अनेन, प्रतियन्ति अर्थम् अनेन इति वा अर्थे, प्रति उपसर्गपूर्वकात् इण् - गतौ इत्यस्माद् आदादिकाद्धातोः भावे करणादिकारकेऽर्थे वा **एरच्** (पा. 3.3.56) इति सूत्रेण अच् इति प्रत्यये कृते निष्पन्नः। तत्र भवान् भट्टोजिदीक्षितः प्रत्ययपदव्युत्पत्तिम् इत्थं प्रादर्शयत् कौमुद्याम्[1] – **प्रत्यय इति विणो रूपम्** इति हि तद्वचनम् ।

प्रत्ययशब्दं प्रयुञ्जते नानार्थेषु लोकाः। तदुक्तं **अमरकोश**कृता[2] – प्रत्ययोऽधीन-शपथ-ज्ञान-विश्वास-हेतुषु इति। कोशान्तरे च[3] – प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वास-आचार-हेतुषु। प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि इत्येवमर्थाः लक्ष्यन्ते। एवम् उपदश अर्थेषु तत्तत्सन्दर्भे प्रयुज्यमानोऽयं शब्दः अतितरां प्रसिद्धः संस्कृतप्रपञ्चे।

शास्त्रलोके त्वयं शब्दः विलक्षणेष्वर्थेषु प्रयुक्तः लक्ष्यते। तद्यथा – बुद्धेरेव परिणामविशेषः प्रत्ययः इति सांख्याः ब्रुवते। समेऽपि दार्शनिकाः अर्थमिममुपयुञ्जते प्रायः। भगवतीं वाचं व्याचिकीर्षुः भगवान् पाणिनिः **प्रत्ययः** (पा. 3.1.1) इति सूत्रं विरचयाम्बभूव। सूत्रमिदं विलक्षणम्। शास्त्रस्यास्य प्रवृत्तिमभिलक्ष्य संज्ञाधिकारोऽयं योगः इत्याचक्षते समेऽपि

* सहायकाचार्यः, व्याकरणम्, कालिकट् आदर्शसंस्कृतविद्यापीठम्, बालुश्शेरी ।

[1] वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, भ्वादिप्रकरणम् – 2326 सूत्रव्याख्यासन्दर्भे, पृ.278

[2] अमरकोशः – तृतीयं काण्डम्, नानार्थवर्गः, श्लोकसंख्या पादसंख्या च, 147.2,पृ.422

[3] तत्रैव, विश्वकोशस्थं पद्यमिदम् इति अमरकोशव्याख्यायां सुधाख्यायाम्।

वैयाकरणाः[1]। सर्वत्र सूत्रे सन् प्रत्ययः, क्यच् प्रत्ययः इत्यादिरीत्या पाठापेक्षं लाघवम्, उपायान्तराश्रयणे अतिप्रसङ्गादिप्रयुक्तं गौरवमित्यतः गौरवातिप्रसङ्गादिदोषपरिहारेण अधिकारेण इयं संज्ञा क्रियत इति यथान्यासमेव रमणीयम् इति समेऽपि व्याचक्षते। अध्यायत्रयं सर्वांशेन अधिकुरुत इत्यस्त्यस्य इतराधिकारापेक्षं महत्त्वमतितराम्।

सम्प्रति शाब्दिकग्रन्थेष्वस्याधिकारस्य व्याख्यानं कथङ्कारं प्रवृत्तमिति अवलोकयामहे। तत्राद्यः तत्रभवतो **भगवतः भाष्यकारस्य ग्रन्थः**[2] – प्रकृति-उपपद-उपाधीनां प्रत्ययत्वस्य, एवं विकार-आगम-आदेशानां प्रत्ययत्वस्य च खण्डनाय, प्रत्ययपदार्थनिर्णयाय च प्रवृत्तमिदं भाष्यम्। "यः स्वमर्थं प्रत्याययति, सः प्रत्ययः। प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते। महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् – अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। प्रत्याययतीति प्रत्ययः" इति सनादिषु प्रत्ययेषु व्युत्पत्तिरियम्। एवं तत्रैव भाष्ये अर्थान्तरमुपदर्शितम् – "प्रत्याय्यत इति प्रत्ययः" इति। यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते सः प्रत्ययः इति। स्वार्थिकेषु प्रत्ययेषु स्वस्य विशिष्य कस्यचिदर्थस्याभावात् प्रत्ययसाधनार्था व्युत्पत्तिरियम्। व्युत्पत्तिद्वयमपि आश्रयणीयमत्र शास्त्र इति भाष्यकारस्य निर्णयः – "एवं तर्ह्युभयसाधनोऽयं कर्तृसाधनः, कर्मसाधनश्च" इति। अत एव प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमित्युद्घोषः वैयाकरण-निकाये। एवं च प्रत्ययत्वस्य परिष्कार इत्थं दृश्यते – स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्याययकत्वम् इति।

प्रत्ययाधिकारः अध्यायत्रयमभिव्याप्य राराज्यत इति पूर्वमुक्तमेव। तत्र तृतीये अध्याये - सनादयः – विकरणाः – कृत्संज्ञकाः – लकाराः – तिङश्च भगवता उपादिशि। सनादिप्रत्ययविषये लेखेऽस्मिन् विस्तरेण समालोचयिष्यामः। विकरणप्रत्ययाः – **स्य** इत्यारभ्य **श्यन्** प्रत्ययं यावत् आधात्वधिकरात्। धात्वधिकारे कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः चतुर्थपादे षड्वषष्टिसूत्रं यावत् पठिताः भगवता।

तथाहि – **धातोः** (पा. 3.1.90) इति अधिकारस्थम्, कृत्संज्ञाविधायकं **कृदतिङ्**

---

[1] शब्दकौस्तुभे, द्वितीयभागे, पृ. 301, काशिका न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनीसहिता, तृतीयो भागः पृ.198

[2] व्याकरणमहाभाष्यम् – प्रदीप-उद्योत-छायासमेतम्, तृतीयः भागः पृ.6-7

(पा.3.1.93) इति सूत्रम्। उत्सर्गतः एतत्संज्ञकानां प्रत्ययानां कर्ता अर्थः, कारकाणि वा। यथासन्दर्भं विशेषार्था अपि तत्र तत्र प्रदर्शिताः। धातोरित्यधिकारस्योपस्थितत्वात् प्रत्यया इमे धातुप्रकृतिका इति स्पष्टमेवावगम्यते। ण्वुलादयस्तत्रप्रसिद्धाः। अधातुप्रकृतिका अपि केचन कृत् प्रत्ययाः लक्ष्यन्ते। तद्यथा– रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् (पा.3.3.108) इति सूत्रे वार्तिककारेण **कार-इफ-छ** इत्येवं त्रयः प्रत्ययाः उपदिष्टाः। कृत्संज्ञकेषु प्रत्ययेषु विशेषसंज्ञाः अपि दृश्यन्ते, कार्यविशेषविभागार्थं भगवता कल्पिताः। तथाहि – कृत्याः – इमे सप्त वर्तन्ते। निष्ठा – एतत्संज्ञकौ प्रत्ययौ उभौ। सत् – उभौ प्रत्ययौ इत्येवमादयः। एवं लादेशभूताः केचन कृत्संज्ञकप्रत्ययाः, वर्तमान-भूत-भविष्यदधिकारेषु विहिताः, लिङ्गनियमेन वर्तमानाः इत्येवमादयः उपविभागाः नाना वर्तन्ते।

अध्याये चतुर्थे पञ्चमे च – सुपः – स्त्रीप्रत्ययाः – तद्धिताः तद्विशेषाश्च उपादिश्यन्त। सुपः – एकविंशतिः प्रत्ययाः, स्त्रीप्रत्ययाः – अष्टौ – **स्त्रियाम्** (पा.4.1.3) इत्यधिकारे पठितत्वादेषां स्त्रीप्रत्यया इति व्यवहारः।

तद्धिताः (पा.4.1.76) इत्यधिकारे विहितानां प्रत्ययानां तद्धितप्रत्यया इति व्यवहारः। लोकप्रयोगे इमे प्रसिद्धाः। अत एव इयमुक्तिः प्रसिद्धा शाब्दिके जगति – तद्धितमूढो वैयाकरणः, तद्धितमूढोऽवैयाकरण इति। तद्धितम् ऊढः वैयाकरणः, तद्धे मूढः अवैयाकरण इत्येवं वाक्यस्यार्थस्तु स्फुट एव। **ङ्याप्प्रातिपदिकात्** (पा.4.1.1) इत्यस्मिन् अधिकारे पठिताः यद्यपि इमे प्रत्ययाः, तथापि सुप्प्रत्ययव्यवधानेन विधीयन्ते, तस्यापत्यम् (पा.4.1.92) इत्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात्, **घकालतनेषु–** इत्यादिज्ञापकाच्च, स्वार्थिकाः अत्यन्तस्वार्थिकाश्च प्रातिपदिकाद् विधीयन्त इति विवेकः।

एते प्रत्ययाः अपत्यार्थे, चातुरार्थिकेषु, शेषाधिकारे, विकार-अवयवार्थयोः, दीव्यत्याद्यर्थे, वहत्याद्यर्थे, क्रीताद्यर्थे, कालाद्यर्थे, मत्वर्थे च विहिताः। एवं असार्वविभक्तिकत्वेन अव्ययसंज्ञकाः तद्धिताः केचन – वति-शस्-स्ताति-विभक्तिसंज्ञकाः प्रत्ययाः इत्यादयः। तद्धितसंज्ञकप्रत्ययेषु कार्यविशेषविभागार्थाः विशेषसंज्ञाः – विभक्तिसंज्ञकाः, तद्राजसंज्ञकाः, घसंज्ञकाः,समासान्ताः इत्यादयः।

एवं समासेन प्रत्ययानां विभागः द्रष्टुं शक्यते अष्टाध्याय्याम्। विस्तरेण तु तत एव अवगच्छामः। एते त्रयः अध्याया एव अष्टकस्य प्राणभूताः, यानाश्रित्य इतरेष्वध्यायेषु प्रक्रिया प्रादर्शि भगवता।

सम्प्रति सनादयः प्रत्ययाः तद्विशेषाश्च प्रदर्श्यन्ते – सनादयः प्रत्ययाः द्वादश वर्तन्ते। तथाहि परम्परागतः श्लोक इत्थम् –

सन्-क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-क्यषः अथ-आचारक्विप्-णिच्-यङौ तथा।
यक्-आय-ईयङ्-णिङ् – चेति द्वादशामी सनादयः ॥

इति। प्रत्यया इमे अष्टाध्याय्याः तृतीये अध्याये प्रत्ययाधिकारारम्भे पठिताः। एतत्प्रत्ययसंयोगात् परं धातुसंज्ञां लभते शब्द इत्यतः एतेषां प्रत्ययानां धातुप्रत्ययाः इति नामधातुप्रत्यया इति वा व्यवहारः दृश्यते व्याकरणसिद्धान्तख्यापकेषु ग्रन्थेषु। **सनाद्यन्ताधातवः** (पा.3.1.32) इति सूत्रेण एतत्प्रत्ययान्तेषु विशिष्य धातुसंज्ञा विहिता। एवं धातुसंज्ञालब्ध्युत्तरं पुनः लडादि, कृत्सामान्यञ्च यथाशास्त्रं प्रतिपद्यन्ते। कृत्संज्ञकप्रत्ययेषु एतत्प्रत्ययान्तेभ्य एव विशिष्य विहाता अपि दृश्यन्ते, तद्यथा – **अ प्रत्ययात्** (पा.3.3.102), **सनाशंसभिक्षउः** (पा.3.2.168) इत्यादीनि सूत्राणि।

1) सन् प्रत्ययः –

अयं प्रत्ययः अर्थभेदवशात् त्रिधा निरूपयितुं शक्यते – स्वार्थिकः, समानकर्तृकात् इच्छाकर्मभूतात् क्रियावाचकात् यावद्धातोः विहितः, आशङ्कार्थकश्च।

तत्र स्वार्थिकः – **गुप्तिज्किद्भ्यः सन्** (पा.3.1.5), **मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य** (पा.3.1.6) इति सूत्राभ्यां विहितः। अर्थविशेषेष्वेवैषां प्रयोगः, **गुपेर्निन्दायाम्** इत्यादिवार्तिकैरनुशासनात्। जुगुप्सते, तितिक्षते, मीमांसते, चिकित्सति इत्याद्युदाहरणम्।

इच्छाकर्मीभूताद् धातोः विहितः – **धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा** (पा.3.1.7) इति सूत्रेण विहितः। धातोः, कर्मणः, समानकर्तृकात्, इच्छायां, वा इति पञ्चपदं सूत्रम्। धातोः कर्मत्व-समानकर्तृकत्वे अर्थद्वारके बोध्ये। सन्प्रत्ययार्थभूतेच्छा, तत्कर्मीभूता च या क्रिया, तस्याः इच्छायाश्च कर्ता समानः स्यादिति नियमः प्राथम्येनास्य प्रत्ययस्य

प्रवृत्तिनिमित्तम्। अत एव सामर्थ्ये सत्येव इमे प्रत्यया इत्येषां वृत्तिष्वन्तर्भावः। तथा चायमर्थः सम्पद्यते – इषिकर्मणा इषिणा समानकर्तृको धातुः वा समर्थो भवति। समार्थाच्च सन् प्रत्ययो भवति इति। अत्र सूत्रे धातोरित्युच्चार्य, प्रत्ययविधानात् आर्धधातुकसंज्ञा सिद्ध्यतीति विशेषः। उदाहरणम् – पठितुम् इच्छति – पिपठिषति इत्यादि। आर्धधातुकत्वात् इडागमसिद्धिः। अत्र सूत्रे वा शब्दग्रहणात् पक्षे वाक्यप्रयोगोऽपि सिद्ध्यति। समानकर्तृकादिपदसामर्थ्यात् शिष्याः पठन्तु इति इच्छति गुरुः इत्यादि स्थले वाक्यमेव। सन् प्रत्ययो न भवतीति प्रयोजनम्।

आशङ्कायां सन् प्रत्ययः विहितः **वार्तिककारैः** – आशङ्कायाम् अचेतनेषु उपसङ्ख्यानम् इति वार्तिकेन। आशङ्का सम्भावना। तद्विशिष्टक्रियावाचकताद्धातोः स्वार्थे सन् प्रत्यय इति आकरव्याख्या। सूत्रेण तु इच्छाकर्मण एव धातोः सन् विहितः। इच्छा तु चेतनावत्येवेति सूत्रेण सनः अप्राप्तौ इदं वचनमारब्धम्। उदाहरणम् – कूलं पिपतिषति श्वा मुमूर्षति इत्यादि। इदं प्रत्याख्यातं भगवता इत्थम् – इच्छायाः प्रवृत्तित एवोपलब्धिरिति, सा प्रवृत्तिः चेतनेषु अचेतनेष्वपि तुल्यैवेति। अत्र गौणमुख्यन्यायः नाश्रीयत इति तात्पर्यम्। अतः कूलस्य लोष्टाः शीर्यन्ते, भिदा उपजायत इत्यादिपिपतिषाप्रवृत्तिमभिलक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्त इति।

प्रकारान्तरम् – चेतनावत्स्वेव इच्छेति मत्त्वा अचेतनेषु तदभावात् सूत्रेणाप्राप्तौ हि वार्तिकमारब्धव्यम्, अचेतनः पदार्थः लोके न वर्तत एवेति। तत्र दृष्टान्तः प्रदर्शितः – कंसकाः सर्पन्ति, अयस्कान्तम् अयः सङ्क्रामति, ऋषिः पठति इत्यादि। अतः सर्वस्यापि चेतनत्वात् इच्छा सम्भवतीति सर्वत्रापि सन् सिद्ध्यतीति वार्तिकमनावश्यकम् इति।

इच्छाकर्मणः धातोः सन् इत्युक्तौ कर्तुम् अन्विच्छति इत्यादावपि सन् प्रत्ययः स्यादित्याशङ्क्य, इत्थं समाहितम् – कान्तिकर्मण एव सन् इति।

जिगमिषितुम् इच्छति इत्याद्यर्थे सन् स्याद् न वेति शङ्का, तत्समाधानञ्च –

पूर्वोक्तोदाहरणस्थले जिगमिष इत्यादेः धातोः इषिकर्मणः सन् स्यान्न वेति शङ्कायाम्,

भाष्यकारेण इत्थं समाहितम्[1] – न कर्तव्यः सन् इति। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः। अर्थं प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य अपरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। उक्तार्थानाम् अप्रयोगः इति न्यायात् इति। तदेव स्फुटतरमभिहितं प्रदीपकृता[2] – इच्छायाः एकत्वात् तस्याः पूर्वोत्पन्नेन सनाभिहितत्वात् परः सन्न भवतीति। एवं तर्हि एष्टुम् इच्छतीत्यर्थे इष् धातोः इच्छार्थे सन् न स्यादित्याशङ्किते, तत्र सनः सिध्यर्थम्, चिकीर्षितुम् इच्छतीत्यादौ सनः वारणार्थञ्च **भाष्ये** इत्थमिष्टिः पठिता –

शैषिकान्मत्वर्थीयात् शैषिको मतुबर्थिकः।
सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते॥ इति।

सन्नन्तान्न सनिष्यत इति प्रकृतोपयोगी अंशः। सन्नन्तात् सन्नेति वचः सरूपे इत्येव। सारूप्यं चार्थद्वारकम्। तेन चिकीर्षितुम् इच्छति, जिगमिषितुम् इच्छति इत्यादौ सन् न भवति। उभयोः सन् प्रत्यययोः अर्थसारूप्यात्। स्वार्थसन्नन्तात् तु इच्छार्थकः सन् स्यादेव। जुगुप्सितुम् इच्छति जुगुप्सिषते इत्यादि उदाहरणम्।

2) क्यच् प्रत्ययः – सुप आत्मनः क्यच् (पा. 3.1.8) इति सूत्रेण भगवता विहितः। पूर्वस्मात् सूत्रात् समानकर्तृकात् इच्छायां वा इति पदत्रयं सम्बध्नाति। तथा च सूत्रार्थ इत्थम् – इषिकर्मणः एषितृसम्बन्धिनः समर्थात् सुबन्तादिच्छार्थे क्यच् प्रत्ययः स्यात्।

प्रक्रिया इत्थम् - देवम् आत्मनः इच्छतीति लौकिकं विग्रहवाक्यम्।
देव अम् य (क्यच्) इति अलौकिकं विग्रहवाक्यम्।

सनाद्यन्ता धातवः इति सूत्रेण धातुसंज्ञा। धात्ववयवस्य सुप् प्रत्ययस्य लुक्। देव य इति स्थिते, क्यचि च (पा. 7.4.33) इति सूत्रेण देवशब्दान्त्यस्य अकारस्य स्थाने ईकारे, देवीय इति क्यजन्तः धातुः। लडादौ देवीयति इत्यादीनि रूपाणि। अत्रापि समानकर्तृकत्वं

---

[1] व्याकरणमहाभाष्यम् – प्रदीप-उद्योत-छायासमेतम्, तृतीयः भागः, पृ.30
[2] तत्रैव

तन्त्रमेव। अतः राज्ञः पुत्रमिच्छति लोकः इत्यर्थे क्यच् न प्रवर्तते। अयम् इच्छाक्यजन्तः इति व्यवह्रियते।

अत्र कतिचन विशेषाः – मकारान्ताः यदि शब्दाः भवेयुः तत्रायं क्यच् न स्यादिति। उदाहरणम् – किम् इच्छति, इदम् इच्छतीत्यादि उदाहरणम्।

एवं बुभुक्षा-पिपासा-गर्धार्थेषु अशनाय-उदन्य-धनाय इति क्यच् प्रत्ययान्ता धातवः निपातिताः[1]।

इच्छार्थके क्यचि असुक् आगमः विहितः आत्मप्रीतिरूपे अर्थविशेषे[2]। तद्यथा – अश्वम् आत्मन इच्छति वडवा इत्यर्थे (मैथनुच्छासन्दर्भे) एव असुगागमः। अश्वस्यति इति रूपम्। अर्थान्तरे तु – अश्वीयति इति। एवं वृषस्यतीत्यपि। एवं क्षीरम् आत्मनः इच्छति बालकः इत्यर्थे (लालसायामर्थे) एव असुगागमः। क्षीरस्यति इति रूपम्। अन्यथा तु क्षीरीयति इति रूपम्।

एवं सर्वप्रातिपदिकेभ्यः आत्मप्रीत्यर्थे सुक्-असुक् आगमौ विहितौ क्यच् प्रत्यये परे[3]। दधि आत्मनः इच्छतीत्यर्थे दधिस्यति, दध्यस्यति इत्युदाहरणम्।

आचारार्थकः क्यच् प्रत्ययः –

उपमानादाचारे (पा.3.1.10) इति सूत्रेणायं विहितः। उपमानवाचकात् सुबन्तात् कर्मवाचकात् आचरतीत्यर्थे क्यच् प्रत्ययः विधीयते। उदाहरणम् – छात्रं पुत्रम् इव आचरति इत्यर्थे उपमानवाचकात् कर्मभूतात् पुत्रम् इत्यस्माद्द्वितीयान्तात् क्यच् प्रत्ययः। प्रक्रिया पूर्ववदेव। पुत्रीयति इत्युदाहरणम्। अत्र आचारक्रियायां द्वे कर्मणी। पुत्रः उपमानभूतः प्रथमं कर्म। छात्रः उपमेयभूतः द्वितीयं कर्म। अत्र पुत्रस्य क्यजन्तधात्वर्थसङ्गृहीतत्वेऽपि छात्ररूपं कर्म आदाय सकर्मकत्वं सुनिरूप्यमेव। बोधः इत्थम् – उपमेयच्छात्रकर्मकः चैत्रकर्तृकः

[1] अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु - पा.7.4.34

[2] अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि - पा.7.4.34। अत्र वार्तिकानि – अश्ववृषयोः मैथुनेच्छायाम्, क्षीरलवणयोर्लालसायाम् इत्यादि। - वा. 4309,15

[3] सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ - वा. 4316-17

उपमानपुत्रकर्मकाचारः इति। एवं च इच्छार्थकक्यच् अकर्मकः, आचारार्थकः क्यच् सकर्मकः इति व्यवस्था।

आचारार्थे एव उपमानात् अधिकरणवाचकादपि क्यच् विहितः, **अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्** इति **वार्तिकेन**। प्रसादीयति कुटीं भिक्षुकः इत्यादि उदाहरणम्। कुट्यां प्रासादे इव आचरति भिक्षुकः इति तदर्थः। उपमेयकुट्यधिकरणकः भिक्षुककर्तृकः उपमान-प्रासादाधिकरणकाचारः इति बोधः।

क्यच् प्रत्ययविधेः सन्दर्भान्तरम् –

नमस्-वरिवस्-चित्रङ् शब्देभ्यः क्रियाविशेषे क्रमेण पूजायाम्-परिचर्यायाम्-आश्चर्ये चार्थे क्यच् प्रत्ययः[1]। उदाहरणम् – नमस्यति देवान्। वरिवस्यति गुरून्। चित्रीयति इति।

3) काम्यच् प्रत्ययः – सुप आत्मनः क्यच् इति सूत्रं यत्र प्रवर्तते, तत्रैव काम्यच् प्रत्ययोऽपि विहितः काम्यच्च (पा.3.1.10) इति सूत्रेण। उदाहरणम् - यशः आत्मनः इच्छति – यशस्काम्यति इत्यादि।

4) क्यङ् प्रत्ययः - उपमानवाचकात् सुबन्तात् कर्तृवाचकात् आचरतीत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययः विधीयते। उदाहरणम् – राम इव आचरति चैत्रः इत्यर्थः उदाहरणसन्दर्भः। प्रत्ययस्य ङित्त्वात् आत्मनेपदीधातुरयं सिद्ध्यति। रामायते इत्यादि रूपम्। यदि कर्तृवाचकः शब्दः सकारान्तः, तर्हि तस्य लोपोऽपि तत्सन्नियोगशिष्टः विहितः भगवता। अतः विद्वान् इव आचरति देवदत्त इत्यर्थे विद्वायते इति रूपम्। अत्रापि कर्तृद्वयम्। एकः उपमानभूतः, यः धात्वर्थेन सङ्गृहीतः। अन्यः उपमेयभूतः कर्ता। इयं वृत्तिः अतः एकार्थीभावसत्त्वात् **सविशेषणानांवृत्तिर्न** इति नियमात् सुन्दरः कृष्णः इवाचरति इत्यत्र क्यङ् प्रत्ययः न भवति। एवं क्यच् प्रत्ययस्थलेऽपि महान्तं पुत्रम् आत्मनः इच्छति इत्यर्थेऽपि क्यच् प्रत्ययः न भवति।

---

[1] नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् - पा.3.1.19

क्यङ् प्रत्ययस्य विशेषसन्दर्भाः –

[1]उत्साहेऽर्थे कष्टशब्दात् क्यङ् प्रत्ययः। उदाहरणम् – कष्टायते। कष्टाय क्रामति इत्यर्थः।

[2]रोमन्थं वर्तयतीत्यर्थे तपः चरतीत्यर्थे च कर्मभूताभ्यां रोमन्थ-तपश्शब्दाभ्यां क्यङ् प्रत्ययः। उदाहरणम्– रोमन्थं वर्तयतीत्यर्थे रोमन्थायते । चर्वितस्य आकृष्य पुनश्चर्वणम् इत्यर्थः। तत्रापि विशिष्य हनुचालने एवायं प्रयोगः। अन्यत्र कीटो रोमन्थं वर्तयतीत्यादि वाक्यमेव।

तपः चरतीत्यर्थे तपस्यति। अत्र क्यङन्तस्य ङित्त्वेऽपि विशेषवचनात् आत्मनेपदं प्रबाध्य, परस्मैपदं विहितम्[3]।

एवं बाष्पायते – ऊष्मायते – फेनायते इत्यत्र उद्वमनेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययः[4]।

शब्दायते-वैरायते –इत्यत्र करणेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययः[5]।

[6]सुखं वेदयते इत्यर्थे वेदनाकर्मीभूतेभ्यः सुखादिशब्दात् द्वितीयान्तात् क्यङ् प्रत्ययः स्यात् आत्मनश्चेत् सुखादीनि स्युः। उदाहरणम् – सुखायते – सुखं वेदयते इत्यादि। परस्य सुखं वेदयते इत्याद्यर्थे क्यङ् न भवति।

5) क्यष् प्रत्ययः – लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् (पा.3.1.13) इति सूत्रेण भगवता पाणिनिना क्यष् प्रत्ययः विहितः। लोहितादिभ्यः डाच् प्रत्ययान्तेभ्यः क्यष् प्रत्ययः स्यात् अभूततद्भावेऽर्थे विवक्षिते। उदाहरणम् – अलोहितः लोहितः भवति इत्यर्थे **लोहिताय** इति सनाद्यन्तः क्यष् प्रत्ययान्तः धातुः। **वा क्यषः** इति शास्त्रात् परस्मैपदविकल्पः। पक्षे आत्मनेपदप्रत्ययाश्च। उदाहरणम् – लोहितायति लोहितायते इत्यादि।

---

[1] कष्टाय क्रमणे - पा.3.1.14

[2] कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः - पा.3.1.15

[3] तपसः परस्मैपदं च इति वार्तिकम् - वा.1733

[4] बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने - पा.3.1.16, फेनाच्चेति वक्तव्यम् - वा.1734

[5] शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे - पा.3.1.17

[6] सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् - पा.3.1.18

भवनेऽर्थे भृशादिभ्यः शब्देभ्यः अभूततद्भावे विषयभूते क्यष् विहितः[1]।

6) **क्विप् प्रत्ययः –** प्रत्ययोऽयं वार्तिककारैरनुशिष्टः। **सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः** इति तदीयं वार्तिकम्। आचरतीत्यर्थे अयं प्रत्ययः। अयं सर्वलोपी प्रत्ययः। अस्यैतावानेवोपयोगः इति भाति – साक्षात् प्रातिपदिकेभ्यः तिङामप्रवृत्तेः, क्वचित् तादृशप्रयोगान् इष्टान् साधयितुं क्विप् प्रत्ययं विधाय, तस्य सनाद्यन्तत्वात् धातुत्वं सम्पाद्य, ततः तिङादिः कर्तुं शक्य इति। उदाहरणम् – कृष्ण इव आचरति इत्यर्थे कृष्ण इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् क्विप् प्रत्यये सर्वलोपित्वात्, प्रत्ययलक्षणेन क्विबन्तत्वात् कृष्णशब्दस्य सनाद्यन्ता धातवः इति सूत्रेण धातुसंज्ञा सिध्यति। ततः तिङाद्युत्पत्तौ कृष्णति इत्यादिप्रयोगः इति।

ईदृशी व्यवस्था कृत्प्रत्ययेषु भगवता सूत्रकारेण प्रादर्शि। तथाहि – केवलेभ्यः धातुभ्यः सुप् दुश्शकः विधातुम्, तिङाम् अपवादत्वात्। अतः तेभ्यः कर्त्रर्थे क्विप् प्रत्ययः विहितः सूत्रकारेण **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** (पा.3.2.178) इति सूत्रेण। तस्य सर्वलोपित्वेऽपि प्रत्ययलक्षणेन क्विबन्तत्वात् कृदन्तत्वात् **कृत्तद्धितसमासाश्च** (पा.1.2.46) इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः, ततः स्वाद्युत्पत्तिरिति।

7) **णिच्प्रत्ययः –** मुण्डयति इत्याद्युदाहरणम्। मुण्डं करोतीत्यादि तदर्थः।
अयं णिच् प्रत्ययः त्रिभिः सूत्रैः विहितः। वार्तिकेनैकेन च। तथाहि –

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् (पा.3.1.21)

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् (पा.3.1.25) अत्र सूत्रद्वयेनापि करोत्यर्थ एव प्रत्ययः विहितः।

हेतुमति च (पा.3.1.26) इति। प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोः णिच् प्रत्ययः विहितः। गन्तुं प्रेरयति गमयति इत्याद्युदाहरणम्।

8) **यङ् प्रत्ययः – धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्** (पा.3.1.22) इति सूत्रेण विहितः। क्रियासमभिहारे - पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये हलादेः धातोः एकाचः यङ् प्रत्ययः

---

[1] भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः - पा.3.1.13

विधीयते। बोभूयते, पापच्यते इत्याद्युदाहरणम्। पुनःपुनः भवति अतिशयेन भवति इति वा अर्थः।

यङन्तस्थले प्रयोगवैचित्र्यं द्रष्टुं शक्यमस्माभिः, यङ् प्रत्ययस्य लुग्विहितः भगवता पाणिनिना **यङोऽचि च** (पा.2.4.74)इति सूत्रेण। तेन यङ्प्रत्ययसत्त्वे आत्मनेपदप्रयोगः, तल्लुकि परस्मैपदित्वेन प्रयोग इत्येवं व्यवस्था सिद्ध्यति। यङ्लुकि – बोभवीति – बोभोति इत्यादि प्रयोगः।

केभ्यश्चित् धातुविशेषेभ्यः अर्थविशेषे यङ् प्रत्ययः विहितः। तथाहि –

नित्यं कौटिल्ये गतौ (पा.3.1.23) कुटिलं व्रजति – वाव्रज्यते इत्याद्युदाहरणम्।

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् (पा.3.1.24) गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते इत्यादि।

9) यक् प्रत्ययः – कण्ड्वादिभ्यः विहितः अयं प्रत्ययः **कण्ड्वादिभ्यो यक्** (पा.3.1.27) इति सूत्रेण। अयं प्रत्ययः स्वार्थिकः। कण्ड्वादयः द्विधा – धातवः, प्रातिपदिकानि च। उदाहरणम्- कण्डूयति कण्डूयते इत्यादि। कण्डूञ् इति धातोः ञित्त्वात् अयमुभयपदी।

10) आय प्रत्ययः – गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यआयः (पा.3.1.29) इति भगवतः सूत्रम्। अयं प्रत्ययः स्वार्थिकः। गुपू धातोः अनुबन्धलोपोत्तरं स्वार्थे आय प्रत्यये कृते गोपाय इति रूपम्। अयं सनाद्यन्तत्वात् धात्वन्तरम्। ततः लडादिः इति प्रक्रियाक्रमः। गोपायतीत्यादि उदाहरणम्। प्रत्ययोऽयं आर्धधातुकेषु विषयभूतेषु विकल्पेन विधीयते।

11) ईयङ् प्रत्ययः – ऋतेरीयङ् (पा.3.1.29) इति भगवतः पाणिनेः सूत्रम्। ऋतिः धातुः सौत्रः। अस्य धातोः जुगुप्सा, कृपा चार्थौ इति प्रामाणिकेषु ग्रन्थेषूल्लेखः दृश्यते। उदाहरणम्– ऋतीयते इति। ईयङ् प्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तस्य धातुसंज्ञा, ङित्त्वात्, आत्मनेपदे एव प्रयोगः।

12) णिङ् प्रत्ययः – पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् (पा.3.1.20) इति भगवतः सूत्रम्। पुच्छ-भाण्ड-चीवरशब्देभ्यः विहितः णिङ् प्रत्ययः। अयं स्वार्थिकः। एतत्प्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तत्वात् धातुसंज्ञा। प्रत्ययस्य ङित्त्वात् आत्मनेपदमेव। उत्पुच्छयते, सम्भाण्डयते इत्यादि।

एवं णिङ् विधायकं द्वितीयं सूत्रम् – **कमेर्णिङ्** (पा.3.1.30) इति। कामयते इत्याद्युदाहरणम्।

एवं समासेन सनादीनां द्वादशानां परिचयः प्रवर्तितः। अत्र सर्वत्र सनादिप्रत्ययानां वृत्त्यन्तर्गतत्वात् सामर्थ्यसत्त्व एव इमे प्रत्ययाः। एवं सविशेषणानां वृत्तिर्नेति नियमस्य जागरूकत्वात् सविशेषणेषु वृत्तिः न जायते। वाक्यमेव प्रयुज्यत इति विवेक्तव्यम्।

उपसंहारः – लेखेऽस्मिन् यथाप्रतिज्ञं प्रत्ययपदार्थः, एतच्छास्त्रेण विहितानां प्रत्ययानां परिचयः, सनादिप्रत्ययविषयको विमर्शश्च यथाग्रन्थं व्यधायि। सनादयः प्रत्ययाः वृत्तिष्वन्तर्भवन्ति। अतः एतदन्ताः धातुसंज्ञकाः विशिष्टार्थबोधकत्वात् विलक्षणतामावहन्ति। ईदृशैः शब्दैः पुष्टेयं संस्कृता वाक्। इमामुपास्महे वयम्। एतस्याः व्याकृतिरूपमिदं शास्त्रमधीमहे, यदध्येतृषु वृद्धिरनुगृहीता भगवता भाष्यकृता, येन महता देवेन साम्यं लभेमहि, येनाध्ययनेन वाङ्गो विवृणुयाच्चेति। तदुक्तं **दण्डिना** महाकविना – "श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम्।" इति। शम्।

यदत्र सौष्ठवं किञ्चित् तद्गुरोरेव मे नहि।
यदत्रासौष्ठवं किञ्चित् तन्ममैव गुरोर्न हि॥

उपयुक्तग्रन्थसूची

1) अष्टाध्यायीसूत्रपाठः – भगवत्पाणिनिविरचितः
2) अमरकोषः – सुधाव्याख्योपेतः
3) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी – मूलमात्रम्
4) वृत्तिविचारमु (तेलुगु)
5) शब्दकौस्तुभः – द्वितीयो भागः (प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य तृतीयाध्याय-द्वितीयपादान्तो भागः)
6) व्याकरणमहाभाष्यम् – तृतीयभागः (तृतीयाध्यायभाष्यम्)
7) काशिका न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनीसमेता

❑ ❑ ❑